

Η αρχιτεκτονική κληρονομιά σε (ή στο)
απόσπασμα»

Αρχιτέκτονες, τχ. 5/6/,12/1995-1-2/1996
σ. 22-25

αρχιτεκτονική κληρονομιά σε (ή στο) απόσπασμα

• Γιώργος Λάβρος •

Από το Γεντί-Κουλέ μέχρι τις άλλες αντιφατικές λύσεις στη διατήρηση της νεότερης αρχιτεκτονικής μνήμης

Το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο (ΚΑΣ), με την ιουλιανή του απόφαση για τη μοίρα των κτισμάτων της φυλακής του Γεντί-Κουλέ (μερική κατεδάφισή τους), δημιούργησε μια σπάνια αντίδραση στον ελλαδικό χώρο, που είναι αξιοσημείωτη. Σπάνια, δηλαδή, απλοί πολίτες, φορείς και Μ.Μ.Ε. με δημοσιεύματα και πολλαπλές εκπομπές καταφέρθηκαν εναντίον μιας παρόμοιας απόφασης κατεδάφισης, όπως επίσης ασυνήθιστη είναι και η θέση του κατ' εξοχήν ευαίσθητου και αρμόδιου φορέα προστασίας των

μνημείων, να αποφασίζει τη -μερική- έστω- εξαφάνισή τους. Τι συμβαίνει, λοιπόν; Άλλαξαν οι ρόλοι και η κοινωνία μας γίνεται "βασιλικότερη" του οργάνου της; Μέχρι τώρα, ήμαστε συνηθισμένοι στο αντίθετο: να εξεγείρονται, δηλαδή, πολίτες και ομάδες εναντίον της διατήρησης και υπέρ του αποχαρκτηρισμού ιστορικών αρχιτεκτονικών δομών. Πρόθεση αυτών των γραμμών δεν είναι να ασχληθούν μ' ένα τεράστιο θέμα, που επιτέλους αντιμετωπίζεται από το νέο νομοσχέδιο του ΥΠΠΟ για την "Πολιτιστική Κληρονομιά", αλλά να εντοπίσει ένα κρίσιμο πρόβλημα, που με την απόφαση του ΚΑΣ αποκαλύφθηκε ως αντίφαση ή αντινομία μέσα στο πλαί-

σιο μιας παγκόσμιας, αλλά και ελληνικής, μεταπολεμικής σταυροφορίας για τη διάσωση της πολιτιστικής μνήμης. Η αντίφαση εντοπίζεται στο γεγονός, ότι, ενώ έχουν τεθεί πλέον αποδεκτά από τη διεθνή κοινότητα κριτήρια για τη διάσωση των υλικών φορέων (κτιρίων κ.λπ.) αυτής της μνήμης, στην πράξη υπονομεύονται, και έτσι δεν επιτυγχάνεται ο επιδιωκόμενος σκοπός.

Προτού θέσουμε το ευρύτερο πρόβλημα, ας δούμε μια του διάταξη, στην περίπτωση του Επταπυργίου-Γεντί-Κουλέ. Πρόκειται εδώ για ένα αρχιτεκτονικό σύμπλεγμα δύο διακριτών εποχών τόσο σε λειτουργία όσο και σε τεχνοτροπία: α) της Βυζαντινής Οθωμανικής φάσης, με τη βαριά οχυρωματική-αμυντική αρχιτεκτονική των τειχών, και β) της Νεότερης, με τα ελαφρότερα κτίσματα των φυλακών, που προστέθηκαν μέσα και έξω από τη σιβαρή τοιχοδομία και τους πύργους του Επταπυργίου. Οι νέες αυτές προσθήκες (από το 1890 και μετά) φιλοξενούσαν μέχρι το 1989 μια σκληρή

και απάνθρωπη κοινωνική λειτουργία σωφρονιστικής και παιδευτικής αποστολής. Και οι δύο αιτές κτιριολογικές ενότητες, ιδιαίτερα η νεότερη, δεν μπορεί να λεχθεί ότι κατασκευάστηκαν με τη βιτρουβιανή απαίτηση της *venustas* (ομορφιάς) οίγουρα, όμως, με τις άλλες δύο απαιτήσεις της Αρχιτεκτονικής: τη στερεότητα (*firmitas*) και τη λειτουργικότητα ή χρησιμότητα (*utilitas*). Δεν περιμένει έτσι κανείς αισθητικές κατηγορίες σ' αυτά τα κτίσματα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι λείπει η "αρχιτεκτονική σημασία" στα νεότερα (σύμφωνα με το σημαντικό επιχείρημα του ΚΑΣ για την κατεδάφισή τους) διότι και στερεότητα έχουν και στυγνή λειτουργικότητα, μοναδική για το σκοπό που έγιναν: άρα, δεν είναι "άτεχνα". Και τα δύο αρχιτεκτονικά σύνολα στο αξεδιάλυτο σύμπλεγμα τους χαρακτηρίζονται κυρίως από τη φόρτισή τους με μνήμες δυνατές και έντονες, αλλά καθόλου ευχάριστες. Είναι δομές της ανάγκης για άμυνα και καταπίεση, που εκφράζονται (και μπορούν να διασωθούν σήμερα ως ιστορική διάσταση) μέσα από τη διάσωση της υλικής υπόστασης των υπαρχόντων κτισμάτων. Εδώ, όμως, σημειώνεται η διαφοροποίηση στην απόφαση του ΚΑΣ, που θέλει τη μνήμη του Επταπυργίου ολικά διατηρητέα, ενώ εκείνη των φυλακών αποσπασματική, με ακρωτηριασμό των υλικών φορέων της. Μια αντίληψη, επομένως, δύσκολα αντιληπτή στη λογική της συνέπεια. Είναι αυτονόητο ότι από το παρελθόν διασώζουμε μνήμες μέσα από τα υλικά τους κατάλοιπα. Αν αυτά έχουν και αισθητική ή καλλιτεχνική αξία και σημασία, τόσο το καλύτερο. Αν όχι, δεν είναι βέβαια για πέταμα η κατεδάφισή! Στη διατήρησή τους ως ντοκουμέντων και φορέων μνήμης εστιάζεται ακριβώς η πεμπουσία της σύγχρονης ιδεολογίας και δεοντολογίας προστασίας του αρχιτεκτονικού δυναμικού. Η πεμπουσία αυτή μπορεί να αναλυθεί και με αξιολογικές κατηγορίες, όπως: ιστορικότητα, αυθεντικότητα, ποιότητα (καλλιτεχνική ή άλλη) και συμβολισμό, αναζητητές σε κάθε επιμέρους διατηρητέο μνημείο. Οι παραπάνω κατηγορίες υπάρχουν σε διαφορετική μόνο ποσότητα και στα δύο αρχιτεκτονικά σύνολα του Επταπυργίου. Αν η ιστορικότητα των κτιρίων των φυλακών φαίνεται μικρή σε χρονικό μήκος (1890 και μετά), αυτή υποσκελίζεται από την κοινωνικο-πολιτική φόρτιση και το συμβολισμό τους. Η ποιότητά τους δεν βρίσκεται στο αισθητικό επίπεδο, αλλά στη μοναδικότητα της στυγνής λειτουργικότητάς τους ως χώρων καταπίεσης, φρούρησης και τιμωρίας. Πώς θα διασωθεί, όμως, η μνήμη του σωφρονιστικού αυτού συμπλέγματος –κορυφαίου σχετικού φρικτού παραδείγματος– αν ακρωτηριαστεί με τη μερική κατεδάφισή στοιχείων, που συνθέτουν την κολαστική,

αριστερά: Γεντί-Κουλέ. Τα κτίρια της φυλακής, οι διάδρομοι φρούρησης και το κεντρικό παρατηρητήριο (στο βάθος, ένας από τους βυζαντινούς πύργους του Επταπυργίου)

αριστερά πάνω: Η Πλάκα, ιστορικό κέντρο της Αθήνας - "βίωση" της αρχιτεκτονικής μνήμης με "εγκαίνιασμα" του σωτηρικού του κτηρίου, αλλά διατήρηση της ακρωτηριασμένης πρόσοψης (αριστερά, πάνω περιβλήμα κρύβει τα κατασκευασμένα ιστορικά κτίρια από το δρόμο, όπου να οικοδομηθεί στην κοιλιά του το κανάλισμα, να "μολιγοριστεί" η συγκροτούμενη με μεταλλικούς σωλήνες παραδοσιακή λεοντή που απέμεινε, και να δοξαλογοηθεί το συνολικό αποτέλεσμα ως λαμπρή συζυγία παρελθόντος και μέλλοντος)

δεξιά: Γεντί-Κουλέ: Ο διάδρομος και οι θύρες των κελιών της αυταρχής και απόλυτης απαμόνωσης (πίσω της, η ασφυκτικός χώρος του κελιά, υγρός και θεοσκοπτικός)

βαθμιδωτή του λειτουργικότητα; Η κλαστική πρόθεση αναπτύσσεται εδώ με μια μοναδική επινόηση κλιμακούμενης σκληρότητας: ας αρχίσουμε από τον υπερθετικό της βαθμό: είναι τα στενά κελιά της απόλυτης απομόνωσης, χώροι θεοσκοπικοί χωρίς ίχνος χαραμάδας για φως, με σιδηρόφρακτες θύρες, όπου ο κατάδικος μπορεί μόνο να ξαπλώνει στο υγρό δάπεδό τους - τόσο επιτρέπουν οι περιορισμένες διαστάσεις τους - και ν' αφοδεύει σε μια τρύπα που υπάρχει στο ίδιο δάπεδο του ασφυκτικού χώρου. Έτσι, συναντάμε εδώ τις συνθήκες της απόλυτης και μοναχικής απανθρωποποίησης. Ακολουθούν οι κοινοί θάλαμοι, άξενοι και σκληροί, αλλά με τη δυνατότητα της ανθρωπίνης επικοινωνίας με τους άλλους κολασμένους. Στις αυλές, οργανωμένες με διαδρόμους, συρματοπλέγματα, φυλάκια, κεντρικό παρατηρητήριο και στοιχειώδεις λειτουργίες καθαριότητας, κουρείου, μαγειρείου εργαστηρίων και εκκλησίας (που ευτυχώς σώθηκε και αυτή με τη μεταμέλεια μιας ψήφου από την απόφαση κατεδάφισης), βρισκόμαστε σ' ένα τρίτο επίπε-

δο ανθρωπινότερων συνθηκών, όπου ο αποδεδειγμένος εγκληματίας, αλλά και ο πολιτικός κρατούμενος, μπορούσαν να βιώσουν χώρους πλησιέστερους προς τις φυσιολογικές και ψυχολογικές ανάγκες του ανθρώπου. Τέλος, ο χώρος του νοσοκομείου-αναρρωτηρίου ξαναθύμιζε στον άρρωστο μόνο κατάδικο την προηγούμενη σχέση του με τον έξω κόσμο, καθώς από εδώ είχε το δικαίωμα της θέας προς την πόλη και τον Θερμαϊκό Κόλπο μέχρι τον Όλυμπο. Μια σοφή επομένως οργάνωση κατέρχου, το οποίο διατηρεί άθικτες ακόμα αυτές τις μνήμες, ασφαλώς απώθητικές και δυσάρεστες. Μπορούν όμως να ακρωτηριαστούν με μερική κατεδάφιση, επειδή τα κελύφη που την εκφράζουν, δεν είναι αξιόλογα αρχιτεκτονήματα; Ή τα κρατάμε σφόδρα σ' ολόκληρη τη λογική τους σκληρότητα και ακολουθία ή τα εξαφανίζουμε συνολικά. Επομένως, ο συμβιβασμός της μερικής κατεδάφισης δεν εδράζεται σε λογική τεκμηρίωση. Το πρόβλημα είναι, κατά συνέπεια, ιδεολογικό και όχι αξιολογικό της μνημειακής αξίας των κατασκευών της φυλακής. Η μνημειακή του πληρότητα είναι αναμφισβήτητη, οπότε το ερώτημα είναι: διατηρούμε τους χώρους μνήμης των κολασμένων και των μαρτύρων; Ή μόνο των θυμάτων και όχι των κακούργων; Το θέμα, βέβαια, εμπλέκεται, αν θελήσουμε να προχωρήσουμε σε τέτοιες επιλογές: όχι μόνο γιατί στο Γεντί-Κουλέ συνυπήρξαν αθώοι και κακούργοι στον ίδιο χώρο, αλλά και γιατί, σε τελευταία ανάλυση, αυτή η φυλακή υπήρξε ένας φρικτός Γολγοθάς του ανθρώπου και, ενδεχομένως, η λύτρωση πολλών κολασμένων. Ας μην ξεχνάμε: -εξ άλλου, πως και στον αρχέγονο "Κρανίου τόπον", τον Γολγοθά του Ευαγγελίου, σταυρώθηκαν δίπλα δίπλα ο Ιησούς με δύο κακούργους, από τους οποίους ο ένας, μάλιστα, λυτρώθηκε. Ο τόπος φυλάκισης και εκτέλεσης εκατοντάδων, αν όχι χιλιάδων, ουτοπιστών, ιδεολόγων και αγωνιστών (πέρα από τους εγκληματίες του ποινικού δικαίου), δεν αξίζει άραγε να διατηρηθεί, επειδή δεν έχει "σημαντικά" αρχιτεκτονήματα;

Ας επανέλθουμε, όμως, στο γενικότερο πρόβλημα που έθεσε η παραπάνω απόφαση του ΚΑΣ, του κατ' εξοχήν αρμόδιου φορέα προστασίας. Αποτελεί η αποσπασματική διατήρηση της μνήμης θεμιτή ενέργεια της επίσημης πολιτείας, όταν είναι δυνατή η ολική διατήρησή της; Ανεξάρτητα από την περίπτωση του Γεντί-Κουλέ, το πρόβλημα εκτείνεται σε επικίνδυνο πλέον βαθμό στον ευρύτερο μνημειακό χώρο, όπου, παρ' όλη την ύπαρξη διεθνώς κατοχυρωμένων κριτηρίων αξιολόγησης των διατηρητέων ιστορικών δομών (με θετική, μάλιστα, μνήμη και καλλιτεχνική ακόμα φόρτιση), γινόμαστε μάρτυρες μιας νέας πρακτικής:

νεότερα διατηρητέα κτίρια "ξεκοιλιάζονται" εσωτερικά, ενώ διατηρείται μόνο η πρόσοψή τους. Το ακρωτηριασμένο αυτό μέλος υποβασιμάζεται ως θλιβερό απομεινάρι ή ως τραγική "λεοντή" ενός οικοδομικού οργανισμού επί μήνες με μεταλλικές σκαλωσιές, ώπου το σώμα ενός εντελώς νέου κτιρίου να κρυφτεί πίσω του και, έτσι, να ξεγελαστεί ο θεατής ότι "διασώθηκε" η ιστορική μνήμη. Κρατάμε βέβαια την επιδερμίδα από το σώμα της μνήμης και ηδονιζόμαστε ότι σώζουμε την πολιτιστική μας παράδοση! Έτσι μας διαφεύγει ασφαλώς, πως η μνήμη είναι ένα ολοκλήρωμα από το υλικό, το πνεύμα που το έπλασε ή κατασκεύασε, και την εποχή όπου αυτά έλαβαν χώρα. Χάνοντας όμως το υλικό πάνω στο οποίο αποτυπώθηκε το πνεύμα μιας περασμένης πολιτιστικής φάσης, και κρατώντας ένα αδύναμο απομεινάρι του και μαζί, ίσως, το τεύχος με τη σχεδιαστική και άλλη τεκμηρίωσή του (που συνήθως απαιτείται από τον αρμόδιο φορέα προστασίας για να δοθεί η άδεια του "ξεκοιλιάσματος" και της νέας οικοδομής), έχουμε απολέσει οριστικά την πεμπτουσία της ορθής προστασίας. Το σώμα της μνήμης δεν υπάρχει πια ούτε για μας ούτε για τις επόμενες γενιές, ώστε να είναι δυνατές νέες προσεγγίσεις και ερμηνείες. Ξέρουμε, όμως, πως κάθε εποχή προσεγγίζει το παρελθόν με δικά της κριτήρια και κοσμοθεωρία. Στερώντας της αυτό το παρελθόν, καταδικάζουμε τις μέλλουσες γενιές σε αμνησία ή σε ασθενικά νεφελώματα μνήμης: γιατί με το τεύχος της τεκμηρίωσης διασώζεται ένα ελάχιστο μόνο τμήμα αυτής της μνήμης: χαρακτηριζόμενο μάλιστα από την αφαίρεση και τον υποκειμενισμό του μελετητή: επομένως, είναι ανάπηρο ντοκουμέντο και αδύναμο σε σχέση με το σώμα της μνήμης. Τα ομηρικά έπη, αριστουργήματα ποιητικής τέχνης, δεν μπορούσαν να επεκτείνουν μόνο τους τη χρονική παρουσία του ελληνισμού αιώνες πίσω, χωρίς τα υλικά ευρήματα των ανασκαφικών ερευνών στα μυκηναϊκά κέντρα, που ο Σλίμαν και οι επόμενοι αρχαιολόγοι έφεραν στο φως. Αν αποκοπεί επομένως το υλικό από το πνευματικό στοιχείο ενός ιστορικού μηνύματος, αφαιρείται το θεμέλιο και η έδραση της λειτουργίας της μνήμης, βασικού αναντίρρητα συστατικού της ανθρώπινης ύπαρξης και συνέχειας. Πολύ χειρότερη είναι επίσης μια άλλη πρακτική, που αποτελεί μιαν ακόμα "δυστροφή" στον σύγχρονο αγώνα για τη διατήρηση των αρχιτεκτονικών δομών του παρελθόντος. Σ' αυτή την περίπτωση, αντί να ακρωτηριάζονται, κατεδαφίζονται ολοκληρωτικά παραδοσιακά κτίσματα σε ιστορικά κέντρα, και στη θέση τους μπαίνουν "νεοπαροδοσιακοί" πολλαπλάσιοι όγκοι (βλέπε Άνω Πάλη Θεσσαλονίκης και αλλού). Πολλοί νιώθουν έτσι υπερήφανοι για την επινόη-

ση αυτή να υπονοούν δηλαδή, σίμνα γραφίες στη θέση της νεότερης αυθεντικής παράδοσης, που π' αυτόν τον τρόπο καταστρέφεται ούθιμελα, ενώ τουλάχιστον η παλαιότερη βρίσκεται στα λείψανα τα θομμένα στη γη.

Ζούμε, επομένως, σε μια κρίσιμη φάση της προσπάθειας για τη διατήρηση της πολιτιστικής μνήμης, γεμάτη αντιφάσεις και αντινομίες. Παρ' όλες τις κινητοποιήσεις, τις διεθνείς συμφωνίες, τους αγώνες και τις αγωνίες μιας πρωτοφανούς μεταπολεμικής σταυροφορίας στην ιστορία του πολιτισμού, για να σωθεί και να ισορροπηθεί η σχέση παρελθόντος-παρόντος, ο στόχος δε φαίνεται να επιτυγχάνεται. Αντί να διασώζεται με κάθε θυσία η ιστορική μνήμη απόφια και ολική (όπου τούτο είναι δυνατόν, όπως π.χ. στο Γεντί-Κουλέ) και ακόμα αυθεντική και αφισσιδωτή, σημειώνονται κατά συρροήν ακρωτηριασμοί, υπονομιώσεις, αλλοιώσεις ή σκηνογραφίες και επιδιώκοντα υποκατάστατα μνήμης ανευ αξίας. Θα ήταν ίσως συνεπέστερο και γεννοιότερο ν' αφήσουμε να χαθούν οι αυθεντικοί ψαρεις της μνήμης από του να μηχανευόμαστε αναφελους υποκριτικούς τρόπους ψαλίδευσης ή συμβιβασμού, με ό τι αυτό βέβαια συνεπάγεται για την πολιτιστική μας συνέχεια και επιβίωση.

Ασφαλώς είναι ένα ευχάριστο ξανιασμα η μαζική αντίδραση του κοινωνικού σώματος για τη διάσωση του Γεντί-Κουλέ! Το λυπηρό είναι ότι αποτελεί απάνια εξέαιρεση. Αυτή η ευαισθησία δεν έχει αποκτήσει, δυστυχώς, το αναγκαίο εύρος στη σύγχρονη κοινωνία μας, όπως δείχνουν οι περιπτώσεις καταστροφών, αλλοιώσεων και υποκαταστάσεων της πολιτιστικής μας μνήμης καθημερινά και ολόγυρά μας. Είμαστε μια κοινωνία απληροφόρητη, χωρίς ουσιαστική συνειδητοποίηση του κινδύνου της πολιτιστικής αμνησίας, που αλσένα μεγαλώνει. Αστόχαστοι επιμηθείς μέχρι τώρα, από την ηγεσία μέχρι τον τελευταίο πολίτη, διαχειριζόμαστε "μετ' ευτελείας" την ευθύνη της πολιτιστικής μας κληρονομιάς, λες και ανήκει αποκλειστικά σε μας και όχι στις μέλλουσες γενιές αυτού του τόπου. Ας ελπίσουμε ότι το νομοσχέδιο του ΥΠΠΟ, που πρόκειται να ψηφιστεί στη Βουλή, θα είναι νομική τουλάχιστον ασπίδα για τους υλικούς φορείς της μνήμης - ασπίδα, που θα τους προφυλάσσει τόσο από την κερδοσκοπική βουλιμία ατόμων και ομάδων, όσο και από την υποκειμενική πολλές φορές αντίληψη για τη σημαντικότητά τους, ορισμένων μελών συμβουλίων και επιτροπών προστασίας τους. Έτσι, υπάρχει ελπίδα να μειωθεί η ολική ή η απροσποματική τους εξόντωση, αφού, σήμερα, στέλλονται αλόγιστα στο εκτελεστικό απόσπασμα της κατεδάφισης και της λημοονιάς.